

ВЕКСИЛОЛОГІЧНИЙ ЕСКІЗ: ПРАПОРНИЧА ТРАДИЦІЯ ПОЛТАВСЬКОГО ТА МИРГОРОДСЬКОГО ПОЛКІВ У СЕРЕДИНІ XVIII ст.

Фаховий збірник «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики» — одне з титульних наукових дітищ видатного історика Марії Дмитрієнко. Задум видання, творче втілення та науковий авторитет прямо завдячують енергії, високій управлінській організації та науковій стратегії глибоко шанованого Вченого, належати до кола послідовників та учнів якого автор має високу честь. Четверть томів, що неодноразово під її пильним оком перетворювалися на частини й книги, слугують своєрідним літописом розвитку спеціальних історичних дисциплін в Україні на зламі XX і XXI ст. На початку утвердження збірника автору пощастило бути відповідальним секретарем числа, присвяченого відомому історику — Компан Олені Станіславівні¹, та неодноразово — одним із його дописувачів.

У 2002–2007 рр. у кількох числах «Спеціальних історичних дисциплін: питання теорії та методики» нами здійснено серію наукових публікацій щодо генези та реформування прапорничої традиції Збройних сил Гетьманату другої половини XVIII ст. У фокусі дослідницької уваги опинилися прапори Стародубського², Ніжинського³, Чернігівського⁴ та Гадяцького полків⁵. Окремо з'явилася праця на матеріалах Лубенського полку⁶. Після тривалої перерви, наприкінці 2014 р., передано до друку статті, присвячені прапорам Київського, Переяславського та Прилуцького полків. Дана розвідка завершує вищезгаданий цикл дослідження сотенних та полкових прапорів решти полків Гетьманату — Полтавського та Миргородського. Як і попередні публікації, вона опирається на вже апробовану методологію та схему викладу матеріалу.

¹ Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць та спогадів. Пам'яті відомого вченого-історика, доктора історичних наук Олени Станіславівни Компан. — К., 2000. — Число 4.

² Савчук Ю. Фрагмент студій над прапорами Стародубського полку XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — К., 2002. — Число 8–9. — Ч. 1. — С. 366–379.

³ Його ж. З історії формування прапорових традицій Ніжинського полку (друга половина XVIII ст.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — К., 2004. — Число 11. — Ч. 1. — С. 54–98.

⁴ Його ж. Сотенні прапори Чернігівського полку другої половини XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — К., 2005. — Число 12. — Ч. 2. — С. 6–42.

⁵ Його ж. Сотенні прапори Гадяцького полку другої половини XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — К., 2007. — Число 14. — С. 64–88.

⁶ Його ж. Національний герб та формування прапорничої традиції в Україні-Гетьманщині (на матеріалах Лубенського полку XVIII ст.) // Україна крізь віки: Зб. наук. праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. — К., 2010. — С. 1073–1091.

Однак, на відміну від вищезазначених статей, дослідження об'єднує, зберігаючи структурну окремішність, прапорничі традиції двох малоросійських полків. Такий формат студій продиктований конфігурацією виявлених джерел, точніше — великими прогалинами останніх. На превеликий жаль, у Полтавському та Миргородському реєстрових полках нам не вдалося виявити та дослідити жодного успішного випадку ротації сотенних прапорів у другій половині XVIII ст. на підставі засадничого ордера Кирила Розумовського від 8 березня 1755 р.⁷ Брак джерел для осібної верифікації прапорничих традицій вищеназваних малоросійських полків є головним архітектором дещо еклектичної завершальної публікації. Разом із тим, архівний матеріал, пов'язаний із зазначеними полками, безумовно, заслуговує на належну дослідницьку увагу й проливає світло на деякі важливі аспекти процесу козацького прапоротворення загалом та в Миргородському й Полтавському полках зокрема.

Полтавський полк

У другій половині XVIII ст. до Полтавського полку входило 19 сотень: Білицька, Великобудиська, Келебердянська, Китайгородська, Кишинська, Кобеляцька, Маяцька, Нехворощанська, Новосанжарівська, Орлянська, Переволочанська, Полтавська, Полтавська перша, Полтавська друга, Решетилівська, Сокольська, Старосамарська, Старосанжарівська й Царичанська.

На жаль, у фондах «Генеральної військової канцелярії» (далі — ГВК) та «Канцелярії гетьмана Кирила Розумовського» Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ф. 51 та ф. 269), які склали основу фронтального дослідження, присвяченого генезі та реформуванню козацьких прапорів у середині XVIII ст., вдалося виявити тільки одну архівну справу, пов'язану з прапорничою традицією Полтавського полку періоду Гетьманату Кирила Розумовського. Її назва — «О не делании значка полку Полтавского сотне Орлянской» — говорить сама за себе. Незважаючи на це, поживклі аркуші архівного зшитку щедро всіяні крупицями важливої історичної інформації, поєднання якої з іншими відомостями допомагає реконструкції невеличкого фрагменту, здавалося б, назавжди втраченого історичного полотна.

Згадана архівна справа об'єднує два документи, датовані травнем-червнем 1758 р.: «покорное доношение» гетьману Кирилу Розумовському прилуцького полковника Андрія Горленка від 30 травня та чернетку відповіді ГВК. Обидва мають неабияку інформаційну цінність. Зокрема, у своєму зверненні до гетьмана Андрій Горленко переповідає «доношение» орлянського сотника Івана Осовецького щодо виготовлення нового сотенного значка, надіслане до полтавської полкової канцелярії 12 травня 1758 р. За його словами, сотник інформував полковий уряд, що «в сотне его сотенний значек так сильно обетшал, что и употреблять оного в час случайнойся надобности крайне

⁷ З цим ордером пов'язуємо початок реформування прапорів у реєстрових полках Гетьманату, що призвело до масової та масштабної (за наявними джерелами у восьми з десяти полків) ротації сотенних і полкових прапорів коштом Малоросійського скарбу.

неудобно»⁸, а також просив полкову канцелярію розглянути питання «на ізделаніе вновь оного значка кошт откуда повелено будет собрать: с козаков ли сотне его или другим каким порядком» і вчинити «куда надлежит представления». Ретранслюючи гетьману клопотання сотника, прилуцький полковник завершував власне «покорное доношение» звичним проханням: «того ради об том Вашей Ясневелможности полковая полтавская канцелярія в высокое благо-разсмотрение представляя: как в том повелено будет покорнейше просит резолюции»⁹. Необхідно зазначити, що пропозиція орлянського сотника зарадити справі збором коштів на новий значок з козаків сотні носила не випадковий характер. Вона ґрунтувалася на звичаєвому праві й уже мала в Орлянській сотні прецедент. Тринадцять років до того — 1745 р. — Григорій Псьол, який на той час обіймав посаду орлянського сотника, надіслав Андрію Горленку¹⁰ аналогічне «доношение», де докладно змалював ситуацію, що склалася навколо сотенних знамен: «Поневаж в сотне Орлянской двое знамен, яко то корогов зеленая голевая и значок голевій жовтій вовся ветхіе, которіе минувшими в войну турецкую походами до самих древок збились и впредь так к походу, яко к случающимся стречам (встречам) весьма не могут годиться, чем же оніе вновь исправит на то никаких денег в сотенной канцелярії в зборе не имеется и о несобирании з обивателів никаких неуказних зборов многократными в сотню Орлянскую указами подтверждено; а что на исправку обявленных знамен умершій сотник Юсиф Яковлев в прошедших 1727 и 1734 годах на едно знамено з козаков орлянских и на другое з бражниц орлянских же, которых тепер неединой в Орле бражнице не имеется, денги собирал, о том все козаки данною за своїми руками в сотенную орлянскую канцелярію сказкою обявили, по котрому их прежнему обикновению без особенного на то с полковой полтавской канцелярії определения и указа з козаков на означеніе знамена собирать денег я не смею. Сего ради о сем в полковую полтавскую канцелярію донося, на сіе милостивой ожидаю резолюции»¹¹.

Поєднання та порівняння обох «доношень» орлянських сотників створює унікальну можливість цілісного відтворення доволі значного (понад чверть століття) і, що головне, безперервного проміжку сотенної прапорничої традиції, висловлюючись образно, у «двох поколіннях». Каскад дат — 1734, 1745, 1758 рр., — зазначених в обох «доношеннях» орлянських сотників, дозволяє визначити період використання сотенного значка. Середній вік останнього на військовій службі дорівнював приблизно 12 років. Документальне підтвердження оновлення сотенного значка за клопотанням 1745 р. відсутнє.

⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі — ЦДАК України), ф. 51, оп. 3, спр. 15379, арк. 2.

⁹ Там само.

¹⁰ Андрій Горленко зробив довготривалу кар'єру й обіймав посаду прилуцького полковника понад тридцять років (1743–1774).

¹¹ «Доношение» Григорія Псьола вперше опубліковано невідомим автором у невеликій статті: Заметка о козацких знаменах // Киевская старина. — 1890. — Т. XXXI. — С. 154.

Однак ініціювання його чергової заміни через тринадцять років, співзвучність мотивації та пропозиція застосування тотожного інструменту його оновлення (посередництвом збору коштів з козаків) слугують непрямими доказами успішно здійсненої ротації. Якщо така відбулася, то логічно припустити, що оновлений сотенний значок наслідував попередній колір та розміри.

Принагідно зазначимо, що за виявленими джерелами жовтий колір був найбільш уживаним (після блакитного) на сотенних прапорах Гетьманату. Жовте сотенне знамено до 1755 р. гуртувало козаків Ямпільської сотні Ніжинського полку¹². Але найбільш уподобали цей колір козаки Опішнянської сотні Гадяцького полку, де він переважав на обох сотенних знаменах. Опішнянська сотенна короґва була жовтою з червоними лиштвами, а сотенний прапор (значок) — жовтим¹³. Загалом, в Орлянської та Опішнянської сотень, окрім початкової літери в назвах та географічного сусідства їхніх полків, виявилось надзвичайно багато спільного в царині сотенного прапоротворення. Обидві сотні, що зафіксовано архівними документами, послуговувалися двома знаменами — сотенними короґвою та значком (або прапором). Також вони майже одночасно порушили клопотання про оновлення сотенних значків 1758 р.: Орлянська — 12 травня, Опішнянська — 1 серпня. Однак отримали відмову ГВК у видачі на цю справу коштів Малоросійського скарбу. Суворий «вердикт» генеральної старшини на звернення полтавського полковника щодо виготовлення орлянського сотенного значка, «чтоб оный при сотенной команде находился нужди не признается; должно быть сотенное знамя которое [...] то особливому кроме знамени значку быть не для чего»¹⁴, перегукувався з не менш гострою та категоричною відмовою ГВК на прохання гадяцької полкової старшини у справі опішнянського сотенного клейноду: «кромѣ же де сотенного знамени прапора бытъ надобности не усматривается»¹⁵. Підкреслимо, що зазначена позиція ГВК щодо оновлення сотенних значків була послідовною. Так, 1755 р. вона вимагала від стародубського полковника Максимовича додаткових пояснень щодо оновлення сотенного значка в Погарській сотні: «что ж требовано и исправленія сверх сотенного знамени еще и сотенного ж значку, то оніе значки во всех ли сотнях полку Стародубовского суть; и необходимо ль оніе значки потребны, ибо в случае походоу при сотне довольно и одного знамени, а в командрованіе маліе и без значка посылаются. О том ему полковнику впредь прислать обстоятелной репорт»¹⁶. Разом із тим, наступного року ГВК надала згоду на фінансування з військового Скарбу й знамена, і значка полкової¹⁷ сотні Прилуцького полку.

¹² ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 18880, арк. 2 зв.

¹³ Там само, спр. 19005, арк. 103, 103 зв.

¹⁴ Там само, спр. 15379, арк. 3.

¹⁵ Там само, спр. 19005, арк. 109 зв.

¹⁶ Там само, спр. 13096, арк. 12.

¹⁷ Там само, спр. 13724, арк. 3.

Щоправда, з невідомих причин видача коштів і виготовлення значка так і не відбулися.

Та повернімося до аналізу прапорничої традиції Орлянської сотні і, зокрема, звернень орлянських сотників 1745 і 1758 рр. до прилуцького полковника Андрія Горленка щодо пошуку засобів для оновлення сотенного значка. Передусім акцентуємо увагу на тотожному й незмінному бюрократичному механізмі. І 1745, і 1758 рр. сотники не мали повноважень на самостійні дії щодо оновлення сотенних прапорів. Бюрократична комбінація в трикутнику сотенний уряд — полкова канцелярія — ГВК залишалася стійкою та відображала струнку ієрархію. Принциповою різницею обох звернень став їхній результат. Якщо клопотання орлянського сотника Григорія Псьола 1745 р., найбільш імовірно, було задоволене (інакше 1758 р. не було б необхідності звертатися з цією справою до ГВК), то 1758 р. ГВК розпорядилася цілком інакше. Враховуючи, про що вже йшлося вище, що це був не поодинокий випадок відмови у виділенні коштів Малоросійського скарбу на виготовлення сотенних значків, то про її причини наважимося висловити кілька припущень. Фінансування виготовлення сотенних прапорів коштом Малоросійського скарбу, впроваджене гетьманом Кирилом Розумовським березневим ордером 1755 р., отримало значний резонанс. Розголос про це доволі швидко поширився багатьма ресстровими полками Гетьманату. Найбільш активно ротацію здійснювали Гадяцький, Ніжинський, Переяславський, Прилуцький та Стародубський полки. Переконливим доказом цього слугував не тільки статистичний пік заміни старих сотенних прапорів на сотенні клейноди нового взірця із зображенням герба Нації — козака з мушкетом, який припадає на 1757 р., а й численні звернення до ГВК сотенної й полкової старшин із проханням надати дозвіл на видачу коштів із Малоросійського скарбу¹⁸. У багатьох випадках (хоч це і не була обов'язкова норма) полковники та полкова старшина апелювали до прецедентів державного фінансування, які вже реалізувалися в тому чи іншому полку. У zenіті процесу прапоротворення, що охопив Гетьманат у восьми з десяти полків, єдине звернення полтавського полковника Андрія Горленка щодо оновлення сотенного значка в Орлянській сотні в середині 1758 р. виглядає ізольованим від масштабного процесу ротації сотенних і полкових прапорів у 1755–1764 рр. і досі не отримало наукового пояснення своєї винятковості.

Однак іронія долі полягає в тому, що перша в українській історіографії прапорознавча публікація — згадувана вище «Заметка о козацких знаменах» — поєднала інформацію про козацькі прапори із зображенням герба Нації (долучивши унікальний абрис козака з мушкетом, створений у Лубенському полку) з відомостями щодо прапорничої традиції саме Полтавського полку і, зокрема, Орлянської сотні. Щоправда, останні належали до більш раннього

¹⁸ Окрім вищеперелічених полків наступного 1758 р. прапори із зображенням герба Нації впроваджені в сотнях Київського, Лубенського, Чернігівського полків.

часу — першої половини XVIII ст. Цікаві та яскраві архівні свідчення щодо виготовлення сотенних прапорів і значків Полтавського полку¹⁹ (1717 р.), Орлянської та Келебердянської сотень²⁰ (1745 р.) були дещо еkleктично поєднані з джерельним матеріалом пізнішого часу, зокрема інформацією про сотенні прапори Лубенського та Переяславського полків із зображенням Національного герба. Однак у підсумку автор, котрий виступив піонером на полі української vexилології й козацького прапорознавства зокрема, загалом, дійшов правильних висновків, а його публікація на ціле століття визначила наше уявлення про генезу козацького прапорництва у XVIII ст.

Миргородський полк

У другій половині XVIII ст. Миргородський полк був одним із найбільших і об'єднував у своїх кордонах 20 сотень: Архангелогородську, Багацьку, Білоцерківську, Власівську, Голтвянську, Городиську, Ковалівську, Кременчуцьку, Крилівську, Миргородську, Миргородську другу, Омельницьку, Остапівську, Потоцьку, Сорочинську, Устивицьку, Хорольську, Цибулівську, Шишацьку, Яресківську та Биківську волость.

Миргородський полк «увійшов в історію» (у прямому та переносному значеннях) як єдиний полк, щодо прапорничої традиції якого дослідникам не пощастило виявити жодної архівної справи. За браком джерел встановити конкретні причини (окрім архівних втрат) загадкової «білої плями» допоки не вдається.

Єдина архівна вістка щодо оновлення миргородського полкового прапора зафіксована на маргінесі архівної справи щодо виготовлення сотенного знамена Бахмацької сотні Ніжинського полку. Як відомо, сотенний бахмацький прапор був першим сотенним клейнодом, виготовленим коштом Малоросійського скарбу за новим взірцем, — із відтворенням на одній із його сто-

¹⁹ Дописувач «Киевской старины» віднайшов та опублікував цікаві свідчення полтавського полковника Черняка, який, «оправдываясь против одного доноса, писал в 1717 г. — «О корогвах, что доносят, же я з сотен брал по 10 коп, то есть истинная правда; выбралось з сотен 80 рублей и за тие гроши куплено шесть косяков блакитного лудану на сотенные корогви, по 40 золотих, итого росходу 50 руб. без двох, а що осталось 32 р., за тое справлено полковую корогию и прапор, а остаток на жовтій лудан дано на крижи» (кресты)». Див.: Заметка о козацких знаменах. — С. 153, 154.

²⁰ Розлогу цитату донесення орлянського сотника Григорія Псьола прилуцькому полковнику Андрію Горленку щодо оновлення сотенного значка автор замітки підкріпив приміткою з розповіддю про аналогічну ситуацію, що виникла в Келебердянській сотні: «прошлого февраля — дня сего 1745 году, по доношенію сотенной керебердянской старшины о обетшало м сотенном тамошнем значку и о исправленіи онаго пред сим з собираемых з шинкарей и бражниц денег, якіе чрез то от всяких общенародних повинностей были уволены, с полковой полтавской канцелярії представлено было в войсковую енер. канцелярію с требованіем — отколь на исправленіе обявленого керебердянского и прочих сотенных значков надлежащее повелено будет получать денги...». Див.: Заметка о козацких знаменах. — С. 154.

рін герба Малоросійської нації²¹. Клопотання полкової старшини в особі обозного Леонтія Грановського, судді Василя Кулаковського та осавула Якова Почеки ГВК отримала 27 лютого 1754 р. Звернення викликало в генеральній старшині нові, нестандартні запитання, які стосувалися фінансів: «откуда на исправление, как в бахмацкой, так и в других сотнях (ежели от них будут такі ж представленія) сотенных знамен подлежащую сумму взят повелено будет»²². Для їх ґрунтового розгляду канцеляристом ГВК Романом Ко[ниським?] було написано спеціальний «доклад». Під час його підготовки службовцем канцелярії виконано відповідну «справку». Як з'ясувалося за підсумками проведених пошуків, в архіві ГВК із подібним клопотанням перебувало тільки одне звернення. Воно надійшло з полкової миргородської канцелярії «прошлого 1751 году ноября 1 д[ня] с требованіем дозволенія о ізделаніи вместо обветшалого полкового знамени другого»²³. На «доношение» миргородської полкової канцелярії ГВК відповіла ордером, яким велілося «прислать репорт, коликое число остаточних сумм, за кременчуцкий перевоз и из [з]боров Скарбу войскового при полку которого году имелось, и те деньги в росходе и куда или налице, и в чиём содержании нине, за полученіем якого репорта о устроеніи знамен асекурация воспоследует»²⁴. Імовірно, контрвидами ГВК виявилися настільки невідгідними, а завдання — специфічними, що миргородська полкова канцелярія вирішила, що «дешевше буде» залишитися при своїх інтересах. Як резюмував канцелярист, «токмо оноґо репорта не прислано: и за тем і определенія не было»²⁵. Тож, співпраця полкової й генеральної канцелярій щодо виготовлення нового полкового прапора завершилась не розпочавшись, а Миргородський полк втратив історичний шанс стати ініціатором та піонером реформування прапорів реєстрових полків Гетьманату в середині XVIII ст., усамітнівшись за кулісами історії.

²¹ Савчук Ю. З історії формування прапорових традицій Ніжинського полку (друга половина XVIII ст.). — С. 56–58.

²² ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 12121, арк. 1 зв.

²³ Там само, арк. 2 зв.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.